

ПОНЯТТЯ ПРО РЕФЛЕКСІЮ, ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНИХ СХЕМ

УДК 159.9

ДІДКОВСЬКИЙ С.В.

науковий співробітник ІСПП НАПН України,
м. Київ

Аналізується протиріччя уявлень про рефлексію, побудованих в контексті дослідження свідомості та миследіяльності. Конструюється системно організоване поняття, що знімає протиріччя в розумінні рефлексії та дозволяє аналізувати її як механізм розвитку когнітивних схем.

Ключові слова: *управління, організація, взаємодія, карта, схема, рефлексія, табло свідомості, планшет мислення, пізнання.*

ПОНЯТИЕ ПРО РЕФЛЕКСИЮ, КАК МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ СХЕМ

Анализируется противоречие представлений о рефлексии, построенных в контексте исследования сознания и мыслительности. Конструируется системно организованное понятие, которое снимает противоречие в понимании рефлексии и позволяет анализировать ее как механизм развития когнитивных схем.

Ключевые слова: *управление, организация, взаимодействие, карта, схема, рефлексия, табло сознания, планшет мышления, познание.*

Проблема. Дослідження рефлексії шляхом систематичного самоспостереження над розумовими процесами, що створюють знання про реальність, на початку ХХ ст. почали проводити представники Вюрцбургської школи психології мислення під керівництвом О. Кюльпе [1]. Дослідники не розрізняли мислення та рефлексію. Мета дослідження полягала в вивченні рефлексії в структурі індивідуальної свідомості. Метод зводився до інтроспекції (від лат. *introspecto* – дивлюся всередину), або самоспостереження за актами свідомості. В зв'язку з цим дослідники рефлексії в якості об'єкта повинні були покласти феномени своєї особистої свідомості.

В дослідженнях В. А. Лефевра, що були розпочаті в середині 70-х років ХХ ст., відбулося розширення об'єкта дослідження. Він перейшов від дослідження рефлексії в структурі індивідуальної свідомості, до її аналізу, як процесу відображення та зміни змісту взаємодії, що відбувається на табло свідомості учасників соціального конфлікту. Завдяки цьому В. А. Лефевр став трактувати рефлексію як здатність встати в позицію дослідника по відношенню до змісту не тільки особистого мислення, але і до мислення інших суб'єктів колективної взаємодії, їх діям і думкам. Використання методу схематизації рефлексії, що відбувається між суб'єктами взаємодії, дозволило «побудувати цілісний предмет дослі-

дження і виявити рефлексивні процеси» [2; 7]. Понятійний інструментарій, розроблений В. А. Лефевром відкрив можливість дослідження рефлексивних процесів в умовах соціальних конфліктів, як відокремлений феномен колективної свідомості.

Проблема дослідження рефлексії повстала перед Г. П. Щедровицьким, коли він, в кінці 70-х років ХХ ст., почав аналізувати, яким чином відбуваються процеси проектування колективної діяльності в принципово нових умовах. У якості матеріалу дослідження було покладено досвід проведення методологічних семінарів, направлених на розробку проектів розвитку різних сфер діяльності: педагогіки, дизайну, семіотики, інженерної психології, тощо. Мета Г. П. Щедровицького полягала в дослідженні рефлексії в структурі технічно організованої діяльності, що направлена на розвиток схем проектного мислення. В зв'язку з цим, рефлексивні процеси були виведені за межі свідомості. Вони почали розглядатись: 1) як процеси, що пов'язують між собою структури діяльності, комунікації та мислення; 2) як механізм розгортання та розвитку схем мислєдіяльності, що відбувається в процесі їх обговорення, об'єктивації та проблематизації на планшеті колективного мислення [3]. Результати дослідження використовувались для управління розвитком в формі організаційно діяльних ігор.

Проблема полягає в тому, що на сьогодні ми маємо дві трактовки та два поняття рефлексії. З точки зору першої, рефлексія – це процеси відображення на *табло свідомості* структур соціальної взаємодії та формування знання про неї. З точки зору другої, рефлексія – це процеси переходів між шарами мисленевої діяльності, що організуються технічно, шляхом обговорення, схематизації та розвитку отриманих схем на *планшеті мислення*. Але в науковій літературі ці два поняття про рефлексію не розрізняються и часто ототожнюються. «Останнім часом, пише один з дослідників рефлексії, О.Е. Левінтов, – якось затерлося й забулося, що йдеться про дві абсолютно різні рефлексії» [4].

Мета – побудувати поняття рефлексії, яка б знімала ці протиріччя, та дозволяла поєднати такі елементи як пізнання, взаємодія, табло свідомості, планшет мислення, управління та розвиток.

Це поняття повинно бути на побудоване в змістовно-генетичній логіці, та полягати у поступовому сходженні від простих моделей рефлексії до більш складних. Остаточна модель та побудоване на ньому поняття повинно зняти про-

тиріччя двох трактовок рефлексії та забезпечити можливість розуміти останню як механізм розвитку когнітивних схем.

1. Модель нерефлексивного пізнання.

Модель заснована на принципах: 1) Протиставлення об'єкта і суб'єкта пізнання. 2) Трактування знання, як результату неусвідомленого відображення змісту об'єкта на табло свідомості та вносу відображення на об'єкт. 3) Приписування знанню характеристик вічності і незмінності.

Суб'єкт, який отримав свої знання про об'єкт, шляхом його безпосереднього відображення, і не усвідомлює цього, бачить тільки сам об'єкт, що вже пізнано. Це відбувається за рахунок того, що його свідомість інтенціонально виносить знання про об'єкт на реальний об'єкт і «склеює» їх один з одним. Ця процедура призводить до того, що в свідомості суб'єкта перестає розрізнятися: 1) об'єкт і суб'єкт, як самостійні референти мислення; 2) об'єкт і знання про нього. Свідомість перетворює структуру «об'єкт – суб'єкт – ідеальний об'єкт – знання» на єдиний та нероздільний предмет сприйняття (див. Рис.1).

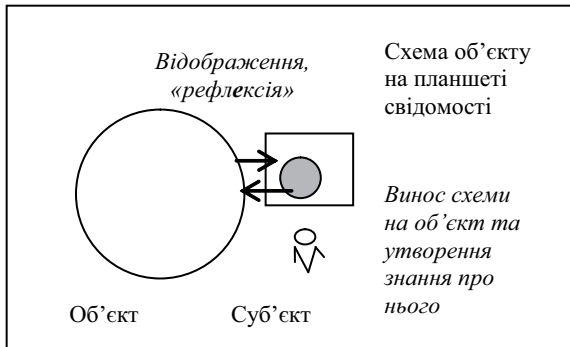

Рис. 1. Нерефлексивне пізнання

Процес пізнання підміняється процесом «узнавання» вже відомого.

При нерефлексивному відображенні реальних об'єктів зв'язок знань з реальним світом може послаблюватися настільки, що відбувається віртуалізація, тобто надання статусу реальності своїм уявленням про світ.

Нерефлексивне пізнання, є найбільш типовим, хоча інколи воно не адекватно відображає співвідношення властивостей світу і знань про нього, та стає причиною соціальних проблем.

2. Модель рефлексивного пізнання.

Модель побудована на принципах: 1) розділу об'єкта, суб'єкта пізнання і когнітивної схеми об'єкта, як засобу пізнання; 2) трактування знання, як результату усвідомлення, що виникає в певному місці та часі, в процесі співвіднесення суб'єктом схеми та об'єкта; 3) приписування знанню характеристик рефлексивності і ситуативності (див. Рис. 2).

Головна умова для виникнення рефлексивного пізнання полягає в тому, що суб'єкт пізнання потрапляє в ситуацію, коли його знання про об'єкт не підтверджуються. Найпростіший варіант вирішення проблемної ситуації полягає в тому, що після оцінки суб'єктом відповідності його знань об'єкту вони можуть бути визнані їм адекватними або хоча б прийнятними.

Інший варіант полягає в тому, що проведений суб'єктом аналіз може призвести до зміни, або перебудові знань. Цей процес може пройти несвідомо, а може отримати рефлексивний характер.

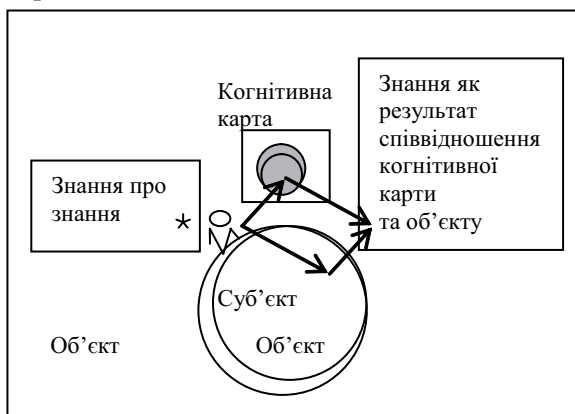

Рис.2. Рефлексивне пізнання

В основі рефлексивної форми – процедура поділу об'єкту та знань про нього, що опосередкована знанням про знання, або знанням про те, що знання про об'єкт є результатом оперування із схемою об'єкту.

Це рефлексивне знання дозволяє суб'єкту, що попав в проблемну ситуацію, розділити об'єкт, знання про об'єкт, та когнітивну схему об'єкту, та перенести увагу з питання про знання, на питання про когнітивну карту, та роботу з нею.

При цьому об'єкт, до якого належить знання і схема виявляється представлені у свідомості суб'єкта в особливій для мислення формі – просто як знак того, що об'єкт реального світу є об'єктом

інтересу суб'єкта, його референтом. Але зв'язок між об'єктом і знанням про нього зникає, а слідом за цим і знання, залишаючи в структурі свідомості лише порожнє місце для нього. У свідомості залишається лише об'єкт – знак, когнітивна схема об'єкта і можливість співвідносити схему і об'єкт в пошуку нової конфігурації їх взаємовідносин та отримання нового знання.

Крім того в поле свідомості в якості ще одного референта виникає сам суб'єкт, останній елемент базового чотирикутника рефлексивного знання: «суб'єкт – об'єкт – схема об'єкта – знання».

Як прикладу роботи цієї структури, можна навести аналіз процесу прийняття рішення людиною, яка рухається по місцевості.

Перший об'єкт її роздумів – це територія, по якій вона пересувається. Другий – процес переходу в пункт «В». Для того, що зрозуміти, куди їй йти, людина спочатку повинна мати схематичну карту місцевості. Ця карта може бути намальована на зовнішньому планшеті. А може мати характер когнітивної схеми на табло свідомості людини. Як в першому, так в другому випадку, людина повинна почати співвідносити карту та територію, для того зрозуміти де вона знаходиться, чи пункт «А». І нанести отримане знання на карту. На другому кроці їй необхідно зрозуміти, де розташована на карті мета її руху, пункт «В». І лише після цього вона може отримати знання, в якому напрямку їй треба йти далі і прийняти рішення про засіб пересування, та початок руху.

Умовою того, що вона реалізує свою мету є: 1) відповідність карти-схеми місцевості; 2) володіння рефлексивним знанням про те, як отримувати знання про напрямок руху по місцевості, працюючи з картою.

3. Модель рефлексивного пізнання в умовах соціальної взаємодії.

Модель сконструйована на принципах: 1) розрізнення об'єкта, суб'єкта, когнітивної схеми об'єкта та метасхеми процесу пізнання; 2) розгляду об'єкта, як такого, що має багато суб'єктний характер, постійно змінюється, розвиває свої рефлексивні ранги, когнітивні карти і знання; 3) оцінки об'єкта, як рівного за своїми рефлексивними можливостями суб'єкту пізнання; 4) аналізу рефлексивної гри між об'єктом і суб'єктом, як форми організації пізнання; 3) Розгляду метасхеми, як засобу організації та управління процесом пізнання в ігровій формі (див. Рис. 3).

Найпростіше, нерефлексивне відображення ситуації колективної взаємодії у свідомості суб'єкта означає, що він: 1) ототожнює себе та інших суб'єктів; 2) розглядає як однакові знання та когнітивні схеми різних суб'єктів; 3) несвідомо прирівнює знання та схеми інших суб'єктів, до своїх особистих знань та схем; 4) очікує, що всі суб'єкти будуть спілкуватись та діяти відповідно до його

знань та переконань; 5) розглядає особисте знання про об'єкт та когнітивну схему об'єкта у свідомості як таке, що відповідає змісту реального об'єкту.

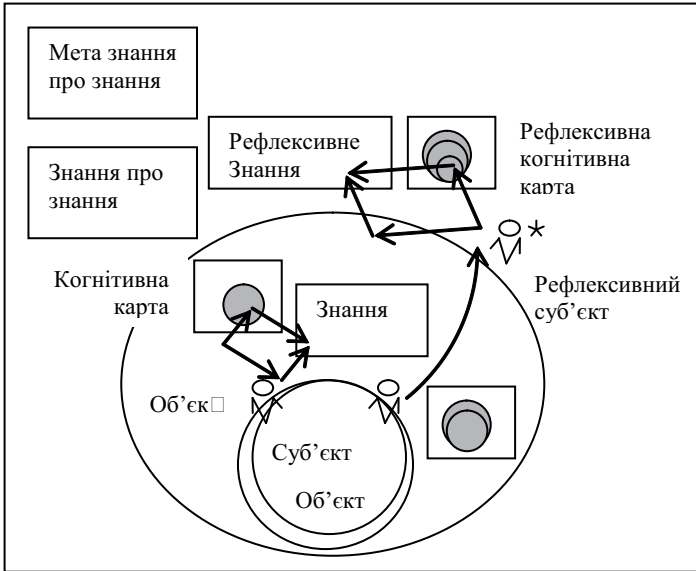

Рис.3. Рефлексивне пізнання в умовах соціальної взаємодії

Умовою зміни нерелексивної схеми прийняття соціального світу на релексивну є ситуація зіткнення та конфлікту з іншими суб'єктами взаємодії. Або коли відчуваються якісь аномалії в розумінні, і виникає думка про непорозуміння, як прояву когнітивного дисонансу. Механізмом релексії служить для розведення об'єктивних елементів ситуації за кількома координатами [5]. З одного боку, починає розрізнятися когнітивна схема та об'єкт. З другого боку, настає усвідомлення, що всі суб'єкти взаємодії різні.

У випадках більш глибокої релексії може виникнути розуміння, що всі соціальні суб'єкти мають індивідуальні знання про об'єкт, які різняться між собою за змістом. Ще більш високий рівень релексії дає змогу зрозуміти, що суб'єкти різняться не тільки знаннями, а і когнітивними картами та схемами, і тому принципово інакше відчувають, розуміють і планують свої дії в цій ситуації.

У таких випадках когнітивна карта може відображати не тільки позиційну структуру і структуру соціальних зв'язків учасників взаємодії, а й структуру їх індивідуальних схем,

категорій, понять, метасхем, а також різні властивості і відносини між цими елементами, та можливостями їх об'єднання та інтеграції.

Досвід психологічних досліджень говорить про те, що для того, щоб мати можливість усвідомлювати свій власний внутрішній світ і імітувати зміст свідомості інших учасників взаємодії, мало мати знання про знання і способи його отримання шляхом використання когнітивних схем. Необхідно мета знання про когнітивні схеми і способах їх усвідомлення, об'єктивації, візуалізації та трансформації. Треба знати і володіти мета когнітивними схемами.

Підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що для того, що гармонічно жити в соціумі, людина необхідна мати когнітивну схему устрою соціальної структури, та користуючись нею вміти: 1) визначати своє місце та положення в цій структурі; 2) розуміти, яке місце вона бажає зайняти; 3) розробляти стратегію руху в напрямку бажаного місця; 4) розуміти можливих партнерів по взаємодії; 5) аналізувати когнітивні схеми, що організують їх бачення та розуміння ситуації; 6) визначати розбіжності в змісті схем та розуміти напрямки та засоби їх узгодження.

4. Системна модель рефлексії когнітивних схем.

Ситуація замовлення на рефлексію когнітивних схем. Втративши розуміння того, що відбувається, людина починає діяти хаотично, породжує конфлікти і протиріччя та опиняється в проблемній ситуації. Під проблемною ситуацією в даному контексті ми розуміємо таку конфігурацію відносин між діючою людиною та іншими її учасниками, що виникла раптово та спеціально не планувалася і виявилася для людини повною несподіванкою [6].

Проблема, що вирішується шляхом рефлексії. Когнітивна схема нормує розуміння людиною того, як повинен бути упорядкований її соціальний світ. Ця схема формується природно історично в процесі соціалізації. Основний механізм її формування – рефлексія, чи відображення. Вона зберігається в свідомості та організує мислення людини і забезпечує їй можливість вирішувати два типи задач. По-перше, задачу аналізу й оцінки навколишнього життя і виявленню в ній невідповідностей із нормативною схемою. По-друге, задачу розробки програм ситуативних дій, спрямованих на приведення навколишнього світу у відповідність зі схемою. Наявність когнітивної схеми дозволяє людині швидко приймати рішення, але не дозволяє помічати якісних змін, що

відбуваються в реальності та потребують проведення робіт з реконструкції схеми.

В принципово нових умовах історично сформована когнітивна схема починає виступати як система обмежень, що не дозволяє людині розуміти сутність того, що відбувається і усвідомлено проектувати та планувати свої дії.

Зіткнувшись з тим, що спроба реалізувати проект у соціальної дії приносить негативні наслідки, людина опиняється у внутрішньому конфлікті. З однієї сторони вона знає і переконана у тому, що її програма дій і схема соціального світу, на основі яких вона побудована, є істинними. З іншого боку, оскільки її дії не приносять бажаних результатів, вона розуміє, що проект дій виявляється помилковим. Дилема «істинності – хибності» дій призводить до того, що людина входить в когнітивний дисонанс.

Оскільки оцінка того, що відбувається виявляється суперечливою, людина не може зрозуміти, що саме їй потрібно робити. Проблема людини, що потрапила до проблемної ситуації, полягає в тому, що її мислення виявляється обмеженим рамками когнітивної схеми і не дозволяє їй вийти за межі останньої і поставити задачу її реконструкції.

Тільки рефлексія, дозволяє вийти з цього протиріччя, та почати роботу по відновленню сенсу того, що відбувається.

Головний принцип процесу рефлексії полягає в тому, що він має багаторівневу функціональну структуру.

Багатофункціональність рефлексії означає, що вона за своїм походженням має багатопозиційну природу, і складається з різних функціональних задач, які виконуються в різних позиціях. В одних позиціях усвідомлюється відсутність розуміння, в других, ситуація взаємодії, в третіх починає розрізнятися ситуація та когнітивна схема.

Сама рефлексія складається з процесу рефлексивного виходу та вираження і об'єктивації усвідомленого в дії, слові, чи схемі.

Перехід від однієї функціональної позиції в структурі мисленевої діяльності до іншої, відкриває нове бачення та розуміння того, що відбувається, когнітивних схем та того що стоїть за ними. Рухаючись по пластах та позиціях рефлексивної структури, людина, що здійснює цю роботу, починає інакше бачити і розуміти і ситуацію і когнітивну карту та схему. Завдяки цьому схема переінтерпретується, включаються в іншу смислову дійсність і змінює своє функціональне призначення та зміст, перетворюється у засіб отримання знання та розуміння того, що відбувається.

Якщо аналізувати функціональну структуру рефлексії, то можна виділити в ній такі рефлексивні позиції та рівні:

1. Нульовий рівень, який не дозволяє суб'єкту діяльності збагнути того, що він не розуміє, що відбувається у ситуації.

2. Перший рівень рефлексій, який дає право суб'єкту діяльності та спілкування розуміти, що він не розуміє, і репрезентувати своє нерозуміння в слові та схемі ситуації взаємодії.

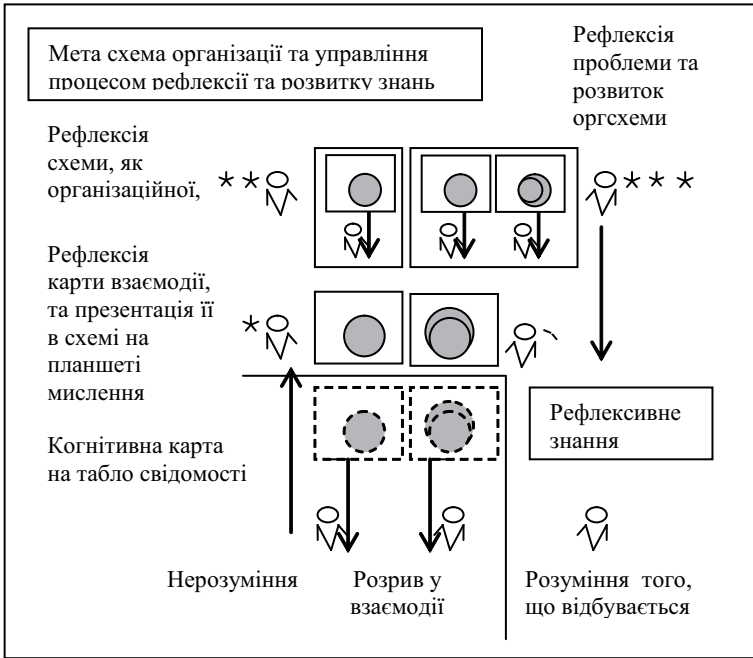

Рис.4. Структура рефлексії когнітивних схем

3. Другий рівень рефлексії, що пов'язаний з вмінням розрізнати когнітивну карту на табло свідомості, схему та ситуацію, та трактувати когнітивну схему як організаційну.

4. Третій рівень, на якому суб'єкт взаємодії може рефлексувати не тільки ситуацію і свої карти ситуації, але й розуміти когнітивні схеми, що організують мисленні та спілкування інших суб'єктів взаємодії (див. Рис. 4).

Висновки. Розроблена модель рефлексії має кілька особливостей дозволяє сформулювати нове поняття про рефлексію.

Отримане поняття, по-перше знімає протиріччя між розумінням рефлексії, як процесу відображення структур

соціальної взаємодії на табло свідомості та технічно організованої схематизації проблеми взаєморозуміння на планшеті мислення. По-друге, дозволяє трактувати рефлексію, як механізм розвитку когнітивних схем, шляхом їх усвідомлення, об'єктивації та трансформації на планшеті мислення. По-третє, дозволяє розрізняти три рефлексивних рівні та три типи знань, когнітивних схем та об'єктів, які відповідають кожному рефлексивному рівню. По-четверте, воно може використовуватись у якості інструменту організації та управління процесами рефлексії.

Завдяки цим характеристикам розроблене поняття може бути покладена в підґрунтя подальших досліджень рефлексивних структур в практиках соціально-психологічного розвитку та консультування.

Література

1. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии : проблемы и исследования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vorpsy.ru/issues/1985/853/853031.htm>
2. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. — М. : Изд-во «Советское радио», 1973. — 158 с.
3. Шедровицкий Г. П. Коммуникация, деятельность, рефлексия. [Электронный ресурс] : Сайт «Методология в России». – Режим доступа : <http://www.circle.ru/archive/gp74i.html>
4. Левинтов А. Е. Две рефлексии. [Электронный ресурс] : Сайт «Методология в России». – Режим доступа : <http://www.fondgp.ru/lib/mmk/16>
5. Абрамова Н. А. Рефлексивный подход и проблема взаимопонимания // Человеческий фактор в управлении / Рос. акад. наук, Ин-т проблем упр. им. В. А. Трапезникова ; под ред. Н. А. Абрамовой [и др.]. – М. : URSS : КомКнига, 2006. – 493 с.
6. Дідковський С. В. Еволюція поняття про рефлексію в мисле діяльності // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 30. – С. 60–71.

We analyze a contradiction of ideas about the reflection, constructed in a context of studying of consciousness and mental activity. On top we construct systematically organized concepts that removes the contradiction in a sense of reflection and allows you to analyze it as a mechanism of development of cognitive schemes.

Keywords: *management, organization, interaction, map, scheme, reflection, boards consciousness, tablet thinking, knowledge.*